

יצחק סאטאנוב ושאלת הזיוף בספרות¹

מאת

משה פלאי

שני סופרים עבריים רבי-עניין ויוצאי-דופן ממלאים תפקיד חשוב בעיצוב דמותה של ספרות ההשכלה העברית בגרמניה בראשיתה: יצחק סאטאנוב (1732-1804) ור' שאול ברלין (1740-1794). צד קירבה ודמיון לשניהם במערכה לחידוש פני היהדות — בדעותיהם הקרובות², בדרכי מאבקם, ובמיוחד ביחס בני-דורם אליהם מחד גיסא, ומאידך גיסא באי-ההבנה שגילו כלפיהם מלומדים וחוקרים בני זמנים מאוחרים יותר. אי-ההבנה זו הביאה ליחס של זלוול כלפי יצחק סאטאנוב ושאול ברלין, שגרם ליחס של ביטול ליצירותיהם ולרעיונות שהביעו בהן, ולהערכה שלילית של מפעלם במסגרת ספרות ההשכלה העברית בגרמניה. החיבור הנוכחי דן ביחס השלילי כלפי יצחק הלוי סאטאנוב³, שזה לא כבר מלאו 200 שנה לראשית כתיבתו.

המבקרים בני דורו של סאטאנוב קובלים עליו, שלא הבהיר באופן בלתי משתמע לשת פנים את זהותו של מחבר 'משלי אסף' (1789 ואילך). בביקורת שנתפרסמה ב'המאסף' לאחר הוצאתם לאור של שלושה מתוך ארבעת הכרכים, מותח המבקר ביקורת על המוציא לאור, סאטאנוב, על כי "העלים מעין הקורא שם המחבר, ולא הודיע אם אסף הזה הוא המשורר הקדמון אשר היה בימי המלך דוד או אם הוא איש אחר אשר כינה את עצמו בשם אסף לכונה

1 מאמר זה הוא חלק מחיבור גדול בכתובים על כלל יצירתו של יצחק סאטאנוב. פרקים אחרים מן החיבור נדפסו ב'הדואר', כרך נז, גל' כא, כב (תשל"ח), לראשית יצירתו של יצחק סאטאנוב: השלמה בין יהדות והשכלה, וב'בצרון', כרך א (סדרה חדשה), חוב' 4³ (334-335), תשמ"ב, 'יצחק סאטאנוב המהדיר של "מגילות גנוזות" שחיברן בעצמו'.

2 כמה מן החוקרים שיערו, כי לא זו בלבד שדעותיהם של השניים קרובות, אלא שהשניים אף שיתפו פעולה בחיבור ספריהם ובהוצאתם לאור. גרץ הביע סברה, שסאטאנוב, "המזויף המובהק", סייע לשאול ברלין במלאכת חיבור השו"ת 'בשמים ראש' (צ. גראץ, דברי ימי היהודים, ט, ווארשא תרס"ד, עמ' 112). בעיקבות גרץ הולך י. ל. קאנטור (דור המאספים, האסיף, תרמ"ז, עמ' 24), וגם מאהלר, הסובר, כי "שיתף המזויף [שאול ברלין] בעבודתו זו [בשמים ראש] את הסופר ר' יצחק מסאטאנוב, מנהל בית הדפוס 'חינוך נערים', בו הודפס הספר" (ר. מאהלר, דברי ימי ישראל — דורות אחרונים, כרך א, ספר ב, מרחביה 1954, עמ' 337); אולם סאטאנוב חדל לשמש מנהל הדפוס עוד בשנת 1787 משעה שנכנס יצחק אייכל לתפקיד זה. צינברג ניסה לבסס השערה זו על גימטריה מעניינת (י. צינברג, תולדות ספרות ישראל, ה, תל-אביב 1959, עמ' 127), שאם היתה נכונה היתה מהווה פיתרון מצויין לשאלה זו. ועיין דיוני בנושא זה במאמרי 'הריפורמה הדתית של הרב 'החרדי' שאול ברלין', Hebrew Union College Annual, כרך XLII (1971), עמ' טז. וכן העירו בנושא ש. תודר במאמרו 'לפרשת הזיופים בספרותנו, במישור, ה גל' ק"צ (ט שבט תשי"ד), עמ' רז; י. רבינוביץ, לתולדות הספרות העברית החדשה, מסלולי ספרות, א (ירושלים 1971), עמ' 16; ואשר פריצקר, ספר המעילה, תל-אביב תשי"ז, עמ' 35. על יצחק סאטאנוב ושאול ברלין ראה גם בספרי The Age of Haskalah, Leiden 1979, פרקים ח' וט', וכן מאמרי שנדפסו בשנתונים האחרונים של Leo Baeck Institute בשנים 1975, 1977, 1979.

3 ועוד עיין במאמרי 'Isaac Satanow's "Mishlei Asaf" as Reflecting the Ideology of the German Hebrew Haskalah', Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte, XXV (no. 3, 1973), pp. 225-242.

מיוחדת". המבקר אינו כה תמים, והוא מזהה את המחבר כ"איצק סאטנאף פולוניה", ומפרט את מכלול חלקו ביצירה: "הוא המחבר, הוא המפרש, הוא המסכים והוא המהלל; הוא ולא השליח, הוא ולא אחר".

יצחק סאטנאוב אינו מחבר המשלים בלבד, אלא גם מחבר הפירוש למשלים, ומחבר הסכמות הרבנים המופיעות בראש הספר. דעתו של המבקר אינה נוחה מהתחזות ספרותית זו, "משתי סבות. האחת, כי רע הוא מצד עצמו בבגדו באמת... והשנית מצד ההמשך אשר יומשך ממנו. כי כאשר נודע רבים חסרי לב בעדתנו האומרים בלבבם אין חכמה ואין תבונה בילידי שכל דורות האחרונים"⁴. למרבה האירוניה חתום על המאמר "הימן", הלא הוא אהרון וולפסון, מעורכי 'המאסף'. וכאילו כדי להעיד על מורכבות הנושא, נאלץ וולפסון עצמו להידרש לשיטת ההתחזות הספרותית באותו כרך של 'המאסף' בפרסמו את 'שיחה בארץ החיים' שלו. ולא זו בלבד אלא שכול שפסל וולפסון לגבי סאטנאוב בחוברת ג של כתב-העת המשכילי חזר והכשיר לגבי דיודו בחוברת ד⁵.

ביקורת דומה על הליכותיהם הספרותיות של סאטנאוב ומרעיו נרמזת גם בספרו של פנחס אליהו הורוויץ, 'ספר הברית': "ולפעמים תולים דבריהם באילן גדול, וכותבים מה שרוצים בשם איזה קדמון אשר לא עלה על לבו, ולפעמים כותבים דבריהם בשם איזה קדמון בפנים, והמה עושים פירוש על דבריו, ובאמת רפאים ישבו בה לפנים, הוא הוא בעצמו פנימי וחיצון בקהל רפאים"⁶. כעבור כמה שנים יוצא הפולמוסן טוביה פדר אף הוא בדברים כדורבנות כנגד יצחק סאטנאוב: "והאיש סטאנאוב ראשית חטאת לבני דורנו בחבוריו קטני הכמות ואפסי האיכות כנודע מספרו זוהר תניינא אשר בדא מלבו וכתב די אשתכח כי אוכמתא וכו'"⁷. מדבריו של פדר אנו למדים על שריפת ספריו של סאטנאוב "במעמד שלימים ותמימים", דברים שאף אם אין הם נכונים יש בהם כדי להעיד על יחס שלילי ביותר של החברה היהודית השמרנית כלפי חדשן זה. ואילו בן-דורו, משה מנדלסון מהאמבורג, טבע מטבע-לשון שדבקה בסאטנאוב מאז הידפסה: "הוא חצי מין וחצי מאמין"⁸ — אימרה המטיבה לבטא את מצבו המיוחד של משכיל עברי זה. בעשור הראשון של המאה הי"ט, לאחר פטירתו של סאטנאוב, העיר עליו עמיתו המשכיל יהודה ליב בן-זאב הערה שאף היא אולי מביעה את יחס הדור לספריו: "יש בספרו חדשות ומועילות, אך החדשות אינן מועילות והמועילות אינן חדשות"⁹. בן-זאב גם יצא חוצץ כנגד שיטתו של סאטנאוב ה"בודה ספרים מלבו ומיחס אותם לגדולים אשר בארץ המה"¹⁰.

בסקירה ההיסטורית רב חלקו של גרץ ביצירת תדמית שלילית ביותר למשכיל עברי זה. היה זה גרץ, אשר אימץ את דעותיהם של וולפסון, פדר ובן-זאב, ומבלי לבדוק, כנראה, הנחיל לחוקרים המאוחרים ציור אנטיפאתי של סאטנאוב. כתב עליו ההיסטוריון: "הוא היה אוהב להתחפש ולהונות את הבריות במעשי זיוף כאלה. רצונו היה שיאמינו הפתאים, כי מצא כתב-יד ישן שהניח אחריו אסוף המשורר הנזכר בתהלים, והמשכילים ישתוממו על כשרונו הנפלא

4 המאסף, ז' חוב' ג (תקנ"ו), עמ' רנב-רנג.

5 שם, חוברות א-ד, וראה עמ' ש; וכן עיין בהמשך הפולמוס בין וולפסון וסאטנאוב בעמ' שצו.

6 א. הורוויץ, ספר הברית, א, ברין תקנ"ז, דף קיז, ע"א.

7 ט. פעדער, 'חרב שלישתה', להט החרב, וילנא 1866 (מהד' א: 1804), עמ' 28.

8 משה מנדלסון (מהמבורג), פני תבל, אמשטרדם 1872, עמ' 252.

9 י. ל. בן-זאב, אוצר השרשים, וינה 1807, הקדמה, עמ' [8].

10 י. ל. בן-זאב, חכמת יהושע בן סירא, וינה תקס"ז (מהד' א: תקנ"ח), הקדמה, עמ' [13]. המעיין הוא, שסאטנאוב במסווה של בנו — שיימא שלמה — אומר דברים דומים ב'המאסף', ד (תקמ"ח), עמ' צא: "אשר עוד ראיתי שהתכם השואל הוא כמעיר ובא להבין חדשות ונצורות, דברים טובים ונחומים, אשר עליהם יאמר משל הקדמוני שהחדשים אינם טובים והטובים אינם חדשים".

להשתמש בכל סגנון [סגנון] אשר ייטב בעיניו. הנקל שבחטאיו הספרותיים הוא מה שהיה כותב מאמרים עבריים וחזותם תחתיהם את שם בנו שמעיה או דר. שינימאן, אף על פי שכל מכיריו ידעו, כי הן זה אינו מבין עברית כראוי או שאינו מבין כלל... הוא היה איש, אשר לא ישרה נפשו בקרבו מטבעו"¹¹. בעקבות גרץ קובע היסטוריון הספרות העברית צינברג את הדעה המקובלת בקרב החוקרים, כי סאטאנוב היה קל-דעת וזיפן¹². לעומת זאת, קלוזנר אינו מסכים עם דעות אלו, והריהו מגלה הבנה לפרובולימאטיקה שבדמותו המורכבת¹³, ברם לידי פיתרון ה"חידה" — בלשונו של שאנו — אינו מגיע.

ואכן, פירסם יצחק סאטאנוב את כתביו בעילום-שם, או בשמות בדויים¹⁴, העמיד פנים כאילו גילה אחדים מהם בספריות עתיקות¹⁵, "זיפן" את מקום ההוצאה¹⁶, וזיפן הסכמות של רבנים בראש ספריו¹⁷. אולם הקביעה, כי עשה זאת מפני שהיה זיפן היא פשטנית מדי ואינה מיישבת

- 11 גרץ, שם, עמ' 90-89.
- 12 צינברג, שם, עמ' 120-119, 125, וכן עיין במאמרו הנזכר לעיל בהערה 2 של קאנטור, עמ' 23-24, ובמאמרו של שמעון תודר, שם, עמ' ו. על מקרה של זיוף שיר של רמח"ל בניו סאטאנוב ראה מאמרו של נפתלי בן-מנחם 'קול שחל, שירי אפרים לוצאטו, אומיר [ברלין] תק"ן, קרית ספר, מד (תשכ"ט), עמ' 562-560. עמדה שלילית כלפי סאטאנוב ויצירתו נוקטים גם נ. סלושץ, קורות הספרות העברית החדשה, א, ורשה תרס"ח, עמ' 37 (אף כי הוא מהלל את כשרונו, את שפתו ה"מקורית" [!] ורעיונותיו המקוריים); מאקס עריק, עטיוון צו דער געשיכטע פון דער האסקאלע <1789-1881>, מינסק 1934, עמ' 94 (זיופיו מגיעים כזי "עמעסער פאטלאַגאיע"); א. שולמאן, ממקור ישראל, א, וינה תרל"ו, עמ' 42-43; ב, ברויטשוב תרנ"ג, עמ' 23; ז. יעקב, תולדות ישראל, יג, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 166; Meyer Waxman, *A History of Jewish Literature*, III, New York 1936, p. 122.
- 13 יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, א, ירושלים 1960, עמ' 166 ואילך, סוקר את הדעות השונות שהובעו על סאטאנוב, ומסיק: "באמת לא היה מקולקל כל-כך. הוא היה אדם של תקופת-המעבר" (שם, עמ' 167). חזות-דעת בלתי שלילית נשמעת גם מדבריהם של פ. לחובר, בספרו תולדות הספרות העברית החדשה, א, תל-אביב תרפ"ח, עמ' 81; ה. נ. שפירא, תולדות הספרות העברית החדשה, רמת-גן ותל-אביב תשכ"ז, עמ' 314 ואילך; מאהלר, בספרו הנזכר, עמ' 141; א. שאנו, הספרות העברית החדשה לזרמיה, א, תל-אביב 1962, עמ' 71; ודוד קאסל, קורות עם ישרון ותולדות ספרתו (בתירגום דוד ראדנער), א, וילנא תרמ"ו, עמ' 562 ("ואולי דרכי האיש ההוא היו טובים, משמו הפרע לשמצה").
- 14 בעילום-שם: דברי ריבות, הולך תמים, מגלת חסידים, ספר המדות, קונטרס מספר הזהר. בשמות בדויים: ס' אמרי בינה ("ושם מחברו פלאי"), משלי אסף (אסף המשורר), מנחת בקורים [ולא: בכורים, כפי שכותב קלוזנר, שם, עמ' 172] ("הדאקטר שענעמאן" — בנו), ספר החזיון ("יאיר המדברי").
- 15 קונטרס מספר הזהר ("אשתכה בי אחמתא דמלכא בבית גינזא דספריא"); אמרי בינה ("זה הס' מצאתי בבית עקד הספרים... של אחד השרים הראשונים"); ספר תהלים ("הנמצא בכ"י בבית עקד הספרים אשר להמלך, יר"ה", ברלין תקנ"ד). יש וסאטאנוב מודיע על מציאתו של פירוש נושן לכתב-יד ידוע כגון זה של נבואה הילד אשר חזה נחמן קטופא דמן כפר ברעם, ברלין תקמ"ט: "ואבוא היום אל העיון עין החכמה בבית עקד הספרי אשר לשר וגדול ליהודים הלא הוא מוה' דניאל יפה... ואשים את לבי גם אל דברי האגרת הזאת, ואבינה בספרים. ואבקשה בחיבורי למצוא פשר דברים. וביאור החידות. ויהי אני עושי הנה והנה. ומצאתי דאתי לידי משמע. מכתב ואגרת. טגנת המחבר [תן]. אשר ביאור השירה עד תומה אוגרת... ובאתי במסורת הברית להביאה אל הדפוס למען זכות את הרבי" ("מהמבוא). ואולם, כדרכו, חושף סאטאנוב עצמו את זהות מחבר הביאור בשיר קטן, המובא בסוף הקונטרס, שכתבו "אחד השרים" [ש"י"ן ימנית, או שמאלית? או שתיהן גם יחד? שירים מעין אלה מופיעים במרבית כתביו, בראשם או בסופם]: "ילד שעושים אם לך נתנה נבואה / הן יצחק היתרון כי יבין שמועה".
- 16 דברי ריבות: "נדפס פה קונשטאנטיןא קרית מלך רב".
- 17 אמרי בינה ("מצאתי... בכ"י עם הסכמות מגאונים הקדמונים"). ההסכמות המזוייפות הן של "שעפטיל במוה"ר ישעיה הורוויץ" (בנו של השל"ה) ושל "מוהר"ר נפתלי כ"ץ נשיא ק"ק צפת תוב"ב" (לפי קלוזנר, שם, עמ' 168, ר' כץ הוא מפזנא). ההסכמות הבלתי-מזוייפות הן משל ר' שאול ברלין ואביו, ר' צבי הירש לוין; דברי ריבות ("חיים נחמי" מזרחי... הק' אפרים פישל איש ירושלים... הצעיר יוחנן... ס"ט מילידי דמשק"); קונטרס מספר הזהר, ועוד.

את הסתירות הכרוכות בדמותו רבת-האנפין של אחד מגדולי הספרות העברית החדשה בראשיתה. הטיב להביע זאת שאנו, בשואלו: "הסוואה משונה זו, מה תכליתה? זייפן — פסקו צונץ וגרץ. אם כן, מה בצע בזיופים מסוג זה? הן בכל אחד מהם הושקעה עבודת אמון ואומן. שכרה של עבודה זו אינו פחות משכרו האפשרי של זיוף, שסופו להתגלות, אפילו יעטיר סאטאנוב את ספריו אלה בהסכמותיהם של רבנים ובדברי פתיחה חסודים. אכן, חידה היא"¹⁸. אפשר להוסיף ולשואל: משום-מה לא זייף "קל-דעת" זה את ספריו האחרים שלא עסקו בנושאים קונטרס-ברסאליים; אדרבה, שמו קרוי עליהם, והוא אף חוזר ומזכירם בחיבוריו האחרים.¹⁹

גם קלוזנר ש"הבין" את סאטאנוב, כנזכר לעיל, וגם אחרים היו רחוקים מהבנה נכונה של יוצר זה ומניעיו.²⁰ לגבי סאטאנוב היתה זו שיטה ספרותית²¹; כל הסימנים מורים, כי סאטאנוב ביקש להסתיר את זהותו כמחבר אותם ספרים שהיו בהם דעות שלא התאימו לאורח-המחשבה של היהדות החרדית אשר היה חלק ממנה, לפחות כלפי חוץ. אם סאטאנוב היה זייפן הרי שגדולים וטובים בספרות ההשכלה האירופית ראויים לכינוי זה, ומן הדין שיתייחסו ליצירותיהם כאל "זיופים". בין הסופרים הללו כדאי להזכיר את טולאנד ורבים מהסופרים הדאיסטים האנגליים, וכן ד'הולבאך ולסינג, ובספרות העברית באותה תקופה, מלבד שאול ברלין שדרכו ידועה היטב, גם אייכל, וולפסון וברוך ייטליש. סופרים אלה, ורבים אחרים, פירסמו את כתביהם הפולמוסיים בעילום-שם, או בשמות בדויים.²² ולא זו בלבד, אלא שקונוצציית הגילוי של כ"י עתיק אף היא

18 שאנו, שם, עמ' 71-72.

19 סאטאנוב נדרש למטבע לשון נוסחאית בצינונו בשער ספריו כי היברם. ב'אגרת אדר היקר' (ברלין תקל"ב): "הכנינו גם חקרה הרבני המדקדק מ' יצחק סג"ל מסטנאב בע"מ [בעל מחבר] ספר שפתי רננות ושפת אמת ואגרת בית תפלה ועמק יהושפט"; ב'אגרת בית תפלה' (ברלין 1773): "הכינו גם חקרו החכם הנעלה המדקדק השלם הרבני מוה"ר יצחק סג"ל מסטנאב בע"מ שפתי רננות ושפת אמת ואדר היקר ושאר ספרים"; וב'שפתי רננות' (ברלין 1773): "הכינו גם חקרו החכם הרבני המדקדק השלם מוה' יצחק הלוי מסטנאב בע"מ ס' שפת אמת ואדר היקר ובית תפלה".

20 קלוזנר, המנסה להבין את סאטאנוב, מייחס את "חסרונותיו וליקויי-גפשו", לעובדה שהיה בן דור המעבר ש"בימי האמת הישנה כבר לא היתה אמת והאמת החדשה עדיין לא היתה אמת" (בספרו הנזכר, עמ' 167), כלומר, התקופה אשמה בליקוייו של הסופר. שפירא, לעומת זאת, מוצא בדחפים היצירתיים של סאטאנוב מגמה של ליצנות: "רפרופיות ליצנית . . . ליצנות רפרופית", ומאפיין את "המשחקיות" כמנטליות היסודית שלו (בספרו הנזכר, עמ' 314-315).

21 בעת עבודת ההכנה, איסוף החומר והכתיבה הראשונית של מאמר זה על סאטאנוב שנעשתה לפני שנים, לא היה לפניי מאמרו החשוב של שמואל וורסס, 'על יצחק סאטאנוב וחיבורו "משלי אסף"', שנתפרסם בתרביץ, ל"ב (תשכ"ג), עמ' 370-392. מן הראוי לציין, כי וורסס היטיב לבטא את דרכו זו של סאטאנוב כדרך ספרותית מובהקת, כשיטה של "ארכאויציה בדויה", במרבית כתביו.

22 על ג'ון טולאנד, הדאיסטים האחרים וכתביהם עיין בעבודתי 'The Impact of Deism on the Hebrew Literature of the Enlightenment in Germany', *Eighteenth-Century Studies*, VI (1, Fall 1972), pp. 35-59; בספרי 'משה מנדלסון — בכבלי מסורת', תל-אביב 1972, עמ' 82, וברשימה הביבליו-גרפית; וכן: John Orr, *English Deism — Its Roots and Its Fruits*, Grand Rapids, Michigan, 1934; עוד על טולאנד, שחיבר את ספריו בעילום-שם, עיין ש. דובנוב, דברי ימי עם עולם, ז, תל-אביב תשנ"ה, עמ' 284-285, בהקשר אחר. על ד'הולבאך עיין P. H. Holbach, *A Letter from Thrasylbulus to Leucippe*, London 1826. גם לסינג, לדוגמה, הסתיר את העובדה שחיבר את 'חינוך האנושיות' בשל דעותיו הפולמוסיות המובעות בו. השווה H. B. Garland, *Lessing the Founder of Modern German Literature*, London & New York 1962, p. 176. אף בין הסופרים העבריים בתקופת ההשכלה הראשונה נמצאו כאלה שפירסמו את כתביהם בעילום שם או בשמות בדויים. יצחק אייכל, מעורכי 'המאסף' ומייסדיו, פירסם את 'אגרות משלם בן אוריה האשתמועי' שלא בשמו (המאסף, ו, תק"ן, עמ' לח'לט); אהרון וולפסון העלים את זהותו כמחבר 'שיחה בארץ החיים' (המאסף, ז, תקנ"ד, עמ' נג"נד,

ידועה בספרות התקופה; ד'הולבאך הוציא את ספרו 'מכתב מתראזיבולוס' במסווה של עתיקות²³ יומין²⁸, לסינג העמיד פנים כאילו מצא את הקטעים האפיקורסיים של ריימארוס בספרייה ופירסמם ככתבים אנונימיים²⁴, ואילו בין הסופרים העבריים נדרשים שאול ברלין ויצחק אייכל לשיטת גילוי כתב-יד, כשהם עצמם משמשים מלביה"דים בלבד. כן נהג ברלין לגבי 'בשמים ראש', שייחס אותו לרא"ש ולרבני זמנו, וכן עשה אייכל ב'אגרות משלם בן אוריה האשתמועי', שלכאורה נתגלגלו לידיו בכתב-יד אשר תורגם, לפי דבריו, מערבית לעברית²⁵.

החוקרים ראו בו יותר ממה שרצו לראות בו — זיפן, קל-דעת וליצן — ופחות ממה שבאמת היה — מבקר סדרי החברה היהודית ואורח המחשבה הדתית בזמנו. הם שפטוהו במושגים שלהם ללא ניסיון לרדת לסוף דעתו ולהבנת ייחודו וקיומו, וכדרך שמתחו ביקורת על שאול ברלין, כך נהגו כלפי סאטאנוב, שרצו לראותו יוצא חוצץ באומץ ובגלוי כנגד רבני הדור — האוטוריטה הדתית של היהדות. אולם סאטאנוב, וכן שאול ברלין, לא היו יכולים לצאת בביקורת גלויה מכיוון שהיו קשורים אל החברה היהודית החרדית בקשרים איתנים, קישרי משפחה וקישרי הזדהות, ואילו לחברה הברלינית המתבוללת לא התאימו. אמנם מצינו כי הרב אהרון חורין יצא בגלוי ובשמו המלא בעד תיקונים בדת, שלא כסאטאנוב וברלין (ועל כך ניתן לו האשראי המתאים), אולם חורין כבר היה בן תקופה אחרת, אשר חזתה בהידרדרות הדתית ובתופעות ההמרה מתוך פרספקטיבה, והקרקע היתה כשרה בזמנו ליציאה למערכה גלויה שנשאה אופי יהודי מובהק²⁶.

חשוב לציין שהרגישות לגבי העלמת שמו של סאטאנוב כמחבר אינה קיימת כלל אצל משכיל כווייזל; הוא אינו מוצא בכך כל טעם לפגם. לא זו אף זו: הוא משתתף כקורא במשחק זיהויו של המחבר על פי רמזים מכוונים על-ידיו²⁷. מובן, שכאשר בא סאטאנוב עצמו — ושוב:

והשווה, שם, תקניז, עמ' ש; וברוך ייטליש הוציא לאור את ספר האורב (שאלאניקי [וינה או פראג], תקני"ה), התוקף, בין השאר, את 'מאסף' ועורכיו, בשם 'פנחס חנניהו ארגווי די סילווא סי"ט' (אף כי הוא מזהה את עצמו לקראת סופו של הספר, שם, דף יט, ע"א; והשווה, המאסף, ז, תקניז, עמ' שג, וזהוירמייתו של וולפסון באשר למחבר 'האורב', וכן מאמרה של רות קסטנברג-גלדשטיין, 'מי היה מחבר ה"שיחה בין שנת תק"ס ובין שנת תקס"א"?', קרית ספר, מ', תשכ"ה, עמ' 570). יש לציין, כי מאמרים רבים ב'המאסף' נפתרמו באנונימיות. וכן ראה דוגמות נוספות ודעתו הדומה של קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, א, עמ' 168. כמו כן עיין ברשימתו של י. אובסיי, 'על העלמת שם הסופר, גליונות, ג (תרצ"ו), עמ' 432-434.

23 בהקדמה (בתרגום האנגלי) נאמר: "This work is undoubtedly a translation from the Greek, as I think myself bound to assure the reader to remove his scruples respecting its antiquity" בהמשך הוא מוסיף, כי המחבר חי במאה השנייה לספירה, כנראה בסוריה, וכי סגנונו הוא כשל הברית החדשה (A Letter from Thrasybulus, introd. p. 7).

24 השווה: גרין, שם, עמ' 28.

25 [שאול ברלין], בשמים ראש, ברלין 1793; ועיין במאמרי עליו המובא בהערה 2; וכן בעבודתי 'Some Notes on the Nature of Saul Berlin's Writings', *The Journal of Hebraic Studies*, I, 2 (1970), pp. 47-61. על 'אגרות משולם' של אייכל עיין לעיל בהערה 22. כמו כן ראה מאמרי על אייכל שנדפסו ב-*Journal of Jewish Studies*, כ"ו (1975), עמ' 27 (1976).

26 על מפעלו של חורין עיין במאמרי 'מילחמתו הרעיונית וההלכתית של הרב אהרון חורין בעד רפורמה דתית ביהדות', *Hebrew Union College Annual*, כרך XXXIX (1968), עמ' סג"ט, ובשנתון של *Leo Baeck Institute*, כרך XXIV (1979).

27 על ספר החזיון (ברלין, [תקל"ה]), שנתפרסם בשם 'אייר המדברי', כתב וייזל בעמ' האחרון: "איך הסתתרת למה שמך פלאי / אך מה אשאל ודמותך בו חתמת / ומי לא יבין מאותות בו שמת / מי הצורף מי עשה את הכלי". גם המאספים המודיעים על הוצאתו לאור של 'משלי אסף' ב'המאסף' לחודש ניסן תקמ"ה, מציינים את ספקותיהם באשר לזהותו של אסף: "לא נודע מי הוא מחבר זה הספר, אם הוא

במסווה (מסיבה אחרת) בשם בנו²⁸ — להסביר משום-מה לא פירסם את שמו ב'משלי אסף', אין הוא מוסר את הסיבה האמיתית, אלא רק רומז עליה²⁹.

בנוסף לתכונותיו הנזכרות, מייחס צינברג לסאטאנוב תכונה נוספת: היעדר "בושה". "אין סאטאנוב בוש כלל בחולשתו לזיוף-ספרים", כותב צינברג³⁰, שהרי סאטאנוב עצמו חיבר את ההסכמה הבאה על 'קונטרס מספר הזהר':

אך לא ידעתי מבטן מי יצא הדברים ואולי המביא עצמו כתבם כי ידעתי את האיש ואת שיחו שהוא ממגנבי דברי' אך חלוק מהם בהיות שכל מגנבי דברי' גונבים משל אחרי' ומייחסים לעצמו וזה גונב משלו ומייחסם לאחרי' וכבר התיירו ז"ל זה כאמרם אם תרצה להיחניק היתלה באילן גדול אף כי הוא זה דרך כל מליץ ומשורר לאמר דבר בשם אומרים הראוים לדבר דברים כהם כמו ס' איו[ב] המיוחס לאומרים לא אמרום למ"ד משל הי'³¹.

אסף הנזכר בכתובים, או איש זולתו כינה את עצמו בשם אסף, על שם אסיפת המשלים אשר בו, ויאמר הרבני מה"רי הג"ל שכן נמצא כן היה מאז ומקדם בכתובת יד". הם אינם מהססים לקבוע את עמדתם החיובית כלפי הספר בלא להתחשב בזהות המחבר: "אך יהי מה הספר הזה ראיונו בתור המעלה וההדר, וכי הוא נכבד מאד יקבלו הקוראי' בו תועלת גדולה, אם בתיקון המדות והמעלות, ואם בתיקון המליצה הצחה לדבר במשל ומליצה צחה ושפה ברורה, ועתה נדבה רווחו אותו להדפיסו למען זכות את הרבים ולהטיב אותם" (עמ' רל). בעריכתו של וולפסון, כעבור פחות מעשור אחו, נשתנה היחס של כתיבתה לחלוטין.

28 בצדק מסביר קלוזנר, שסאטאנוב השתמש בשם בנו "אך כשנצטרך להשיב על ביקורת ועומה של בני-אדם קטנים, של חשב אותם ראויים, שיתווכח עמהם הוא עצמו" (בספרו הנזכר, עמ' 169). בשאלת זהותו של מחבר הכתבים אשר נתפרסמו בשם בנו של יצחק סאטאנוב — שיימא-שלמה סאטאנוב או הדוקטור שענעמאן — מתקבלת ברור כלל עדותם של עורכי 'המאסף', ששענעמאן לא ידע עברית וכי הדברים נכתבו על-ידי אביו. בנושא זה עסקתי במאמרי 'לביורר שאלות ביבליוגרפיות ביצירתו של יצחק סאטאנוב', קרית ספר, מ"ש (תשל"ד), עמ' 436-439.

29 מנחת בקורים, דף ה ע"ב. שתי סיבות מונה סאטאנוב-שענעמאן: א. ההמונים נוטים להעריך יותר יצירה קדומה, ואילו לגבי יצירה בת-זמנם הם מסתכלים בקנקן [בסופר] ולא כמה שיש בו [ברעיונות הספר]; ב. "רבים יתאו להתדמות במדותיהם אל מנהגי הדרוש והמוכית לרבים מומם, מה שאין נכון לעשות כן באמת כי יש נאה דורש [האם רומז סאטאנוב, אמן-הלשון, לדרישות התיקונים?]; ואין נאה מקיים ויש נאה מקיי[ם] ואין נאה דורש, לכן משני טעמים אלו ראוי להעלים שמות מחברי הספרים, למען תבחן האמת בבחינת עצמה לא בבחינת אומרה". מעניין, שסאטאנוב מאשים את 'המאסף' שיצא נגדו בהתקפה על 'משלי אסף' מסיבה אישית, וכי יהודה בן-זאב הסית את העורכים לכך (שם, דף מא ע"ב); עורכי 'המאסף' חשבו שהוא המחבר של 'עין משפט', כתיבה-התקפה עליהם של נחמן ב"ר"ש (שם, דף ד ע"ב). דברי ההצטדקות של וולפסון — שאף הם ראו אור ב-1797 — על שפירסם את 'שיחה בארץ החיים' בעילום-שם מעידים על קרי-מחשבה דומה: "הנה אודה ולא אבוש, כי אני אני הוא המחבר אותה מראשיתה ועד תכליתה... ואם מראש בסתר דברתי, ואת שמי בשם אחר החלפתי, לא מדאגה עשיתי זאת פן יפגעו בי הרודפים... אך אמרתי אולי יכנסו דברי איש בלתי נודע ואשר כבר הלך לעולמו, יותר באזני העם מדברי איש כמוני, כי כן משפט העם לשמוע לקול איש פלאי ובחושך שמו יכוסה, מלשמוע לקול האיש אשר בקרבו הוא יושב" (המאסף, ז, תקנ"ז, עמ' ש). איש כוולפסון לא חשש מן הרבנים ומדעת-הקהל החרדית כי כבר היה רחוק מעולמם וקרוב יותר לסיעתו של פרידלנדר, ועל כן גילה לבסוף את זיקתו ל'שיחה', אולם לא כן סאטאנוב, שהיה מעורה ביהדות התרדית.

30 תולדות ספרות ישראל, ה, עמ' 119.

31 קונטרס מספר הזהר (ברלין 1783), דף א ע"ב. קלוזנר מניח, שדברים אלה נאמרו על-ידי הרב יוסף תאומים מפראנקפורט (בספרו, עמ' 168, וכן סבור גם שמואל פיין, בספרו 'כנסת ישראל', וארשה 1886, עמ' 644) — המכונה בראש ההסכמה: 'הגאון המפורסם מו' יוסף אב"ד דק"ק פפ"דא". אולם סברתו של צינברג (בספרו, עמ' 119), שסאטאנוב עצמו כתב זאת נראית לנו. קשה לתאר, שהרב החרד יכתוב בזו הלשון ובזו בדיחות-הדעת. נוסף על כך, ההשוואות לספר איוב הן יותר מדי סאטאנוביות (גם במנחת בקורים, דף ה ע"ב, משתמש בהן סאטאנוב), וכך מתן הרשות בסוף ההסכמה: יכול הוא לחבר בכל לשון שהיא ובלבד שתהא בחיבורו

ובדרך דומה רומז סאטאנוב על עצמו כמחבר בהקדמתו ל'משלי אסף'³². אך יש להבין, כי גם "ההסכמות" שכתב אמן-החיקוי הזה הן חלק בלתי נפרד מיצירתו, וכמוה יש להן אותה מטרה, שקיבלה את עיצובה המלא עם התפתחות יצירתו ודעותיו של סאטאנוב. ההסכמות שכתב סאטאנוב עצמו הן חיקוי להסכמות הרבניות שהיו מקובלות בספרי התקופה³³, ונועדו להן תפקודים אחדים: ליצור מהימנות באשר לאופיה החרדי של היצירה באמצעות "ההכשר" של אוטוריטה רבנית, דבר שאל-נכון סייע בהפצת הספרים, וכן לאסור הדפסה חוזרת של הספר שלא ברשות המחבר בתוך עשר שנים לאחר הדפסתו הראשונה, מעין קופירייט, כמקובל בהסכמות הרבניות. כמו כן משמשות הסכמות הבדויות של סאטאנוב כמכשיר להבעת שיטתו הספרותית המבקשת לשלב את דרך הכתיבה של המסה הרעיונית עם דרך הכתיבה של הספרות הבידיונית במתכונת של "מיטב השיר כזבו". לשון גניבת דברים היא אפוא מיטאפורה לדרך הכתיבה הדימוינית-בידיונית של "כל מליץ ומשורר", "כדרך כל בעלי השיר המייחסים דבריהם

יראת שמיים, ושאין צורך להסכים עם המחבר אלא עם החיבור — היא ללא ספק בתקולו של סאטאנוב, שכן היא מבטאה רעיונות שהביע לאחר מכן במנחת בקורים. לעומת זאת יש לציין, כי שמו של ר' יוסף בע"מ פורת יוסף מופיע בכמה הסכמות לספריו של סאטאנוב, ביאמרי בינה, ואף ב'ספר המדות' לאריסטו (ברלין 1790). וצריך עיון. וכן רומז המחבר על זהותו בהסכמה השנייה של ה'קונטרס': "ולא נודע מבטן מי יצאו הדברי' ואולי כתבם אחד המחברי מדורות האחרונים אך יצאו יצא בשפת שיר כדרך כל בעלי השיר המייחסים דבריהם לגדולי אשר מעולם אנשי השם". סאטאנוב ער ורגיש לנושא הזה והוא חוזר ודן בו פעמים אחדות מתוך אינטרס להציג את שיטתו הספרותית הזאת ביישומה לכתבים קדומים אחרים ובכך לבססה על המקורות היהודיים. הוא מחפש ומוצא כבר בכתבי הרמב"ם שימוש דומה בטכניקה של המחבר הבדוי ("שאל שר [את] אחד מבעלי החכמות התורתיות"). ראה הגהתו ל'ביאור מלות ההגיון' (ברלין 1795) אשר ההדיר: "אמנם כן דרך משכילי המחברים ליחד חבוריהם לאיש משכיל בדבר החכמה ההיא אשר עסק בה עסק החיבור ההוא וזה אם באמת ואם במשל ודמיון, אשר כן עשה הרמב"ם ז"ל בראש חיבורו זה ובראש חבורו ס' המורה אשר יחסם לאחד התלמידים וכאלו יורה בזה מי הוא זה הראוי לבוא פנימה לקחת אמרו בלבו כי לא באוני כסיל ידבר הרב ז"ל" (שם, ד ע"ב — ה ע"א). כך גם מסביר סאטאנוב את חידת המחבר של ספר איוב על-פי דרכו שלו: "היה בעולם בטרם לדת הנביא יתו איש צדיק איוב שמו, ואחרי מותו זמן רב, ראה אחד המושלים לחבר ספר איוב על שמו במשל ומליצה חידה כאלו הוא מעשה חלף ועבר מאז ומקדם, וכינה המעשה לאיוב...". (איוב [ברלין תקני"ט], בהקדמה א). ראה גם תחילת ביאורו לספר הכוזרי (ברלין תקני"ה) על בדיית הוויכוח. גם בתחילת ביאורו ל'מגלת חסידים' [חלק ד של משלי אסף] (ברלין 1802), א ע"א, נדרש סאטאנוב למסורת העתיקה של העתקת ספרים על-מנת לחזק את טיעונו שלו עם שהוא מזכיר ספרים ידועים שמחבריהם אינם ידועים ומחליט שבסופו של דבר חייב הספר להעיד על עצמו מבלי להתחשב במחבר: "זה ספר מגלת חסידים, מחבר זה הספר לא ידענו מי הוא ובאיוזה זמן היה ומדברי הספר נראה שרבים העתיקוהו מספרי ישנים ועשוהו חיבור מההעתקות ההם השונים על דרך גם אלה דברי שלמה אשר העתיקו אנשי חזקיהו... סוף דבר כמו שהקונה אבנים יקרות ומרגליות אין עליו לחפש מי נקבם או מי לטשם, אבל לפי טובם ויופים קונה אותם ככה הספרי חשיבותם לפי אמיתתם מאין צורך לדעת מי מחברם והלא נראה ס' החינוך וס' הכוזרי ששמות מחבריהם לא נודע עד היום והמה חיבורי חשובים מאד, אף כי לא יהולל הספר ביושן כי לא כל הספרי הישנים נכבדים ולא כל החדשים נבזים כאמרם ז"ל יש קנקן חדש מלא ישן וישן שאפי' חדש אין בו".

32 משלי אסף, א, ברלין תקמ"ט, עמ' [2]: "הנה מסוה ההעלם והסתר כי לא נודע מי חברה כי מהר"י הנ"ל אמר שכן מצאה וכן היתה, והנראה שבאמת משל הוא ואולי מהר"י הנ"ל עצמו חיברה אשר זה דברו גם בחיבורו אמרי בינה, כי ידענו את האיש ואת שיחו הצח".

33 על שיטות שונות של ההסכמות בספרות ההשכלה העברית בראשיתה כבר הערתי במאמרי "Intimations of Religious Reform in the German Hebrew Haskalah Literature", *Jewish Social Studies*, XXXII (1, January 1970), p. 3, note 3. וכן עיין ברשימתו של שמעון תורה, "ההסכמות" על הספר בתקופת ההשכלה, במישור, ג (סיוון תש"ב), עמ' ז, ובמאמרו של נחום רקובר, 'היסוד המשפטי של איסור ההדפסה ב"ההסכמות" לספרים', דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ג (ירושלים 1972), עמ' 343-333.

לגדולי אשר מעולם אנשי השם"³⁴. עם זאת יש בהסכמותיו הבדויות של המשכיל העברי משום ליגלוג ולעג ל"הסכמות" כמוסד וכתופעה, בלשונן שלהן. הן מהוות ז'אנר ספרותי, שנדרש לו סאטאנוב לצורכי ההשכלה ולצרכיו הספרותיים, כפי שנדרש לז'אנר הספרותי של ספרי-היראים בראשית יצירתו ולמשל-החכמה בחלקה השני של עבודתו הספרותית.

אך עם זאת, שימשו לו ההסכמות כאחד המכשירים לשם רמיזה על זהותו כמחבר האמיתי של היצירה. אם כן, לפי שאי-אפשר לחשוך בו בסתם טיפשות במה שמצד אחד אינו מופיע כמחבר בגוף היצירה המיוחסת למחבר קדום, אך מיניה וביה הוא רומז על עצמו כעל המחבר בהסכמות, או במבוא — יש, לפי דעתנו, לראות בכך שתי מגמות שונות. האחת ספרותית: ניתוק גמור של המחבר מן הספירה של יצירתו כדי לשמור על האותנטיות המוחלטת שלה³⁵; והשנייה חברתית: ניסיון כלשהו להסתתר מתגובה מיידית של החוגים הקיצוניים.

על רקע עיון זה בדמותו וביצירתו של סאטאנוב, פתוחה הדרך להערכת כתביו, דרכו הספרותית-האידיאית ומפעלו ההשכלתי של המין-המאמין כחלק מהיצירה של ספרות ההשכלה העברית בגרמניה וכחלק ממאבקה לעיצוב מחדש של היהדות והיהודים ושיקומם לאור דרישות הזמנים החדשים וצורכי התרבות של ההשכלה האירופית.

34 קונטרס מספר הזהר, א ע"ב.

35 בניגוד לנטייה של סופרי ההשכלה למעורבות של מספר כליודע המשרבב מדבריו לתוך דברי הדמות, או מהלל את האל על מעשה טוב שאירע בסיפור. סאטאנוב נוקט שיטה זו במישור אחר — בפרשנות המלווה את 'משלי אסף'.